

НАА
чуртас
үчүн

ББК 26.891 (2Р-4 Кра-6х).
П 20

*Посвящается 60-летию образования
Хакасской автономной области*

К. М. Патачаков

П 20 Люди земли хакасской. Краеведческое пособие для учащихся. К. М. Патачаков. — Абакан: Хакаское отд. Красноярского кн. изд., 1990. 144 с. 60 коп. 3000 экз.

ISBN 5-7479-0231-8

Автор на основе архивных материалов освещает жизнь замечательных людей Хакасии в первые годы Советской власти и в годы Великой Отечественной войны.

П 4306020000—004 58—90
М 147 (03)—90

ББК 26.891 (29-4Кра-6х)

ISBN 5-7479-0231-8

© Хакаское отделение
Красноярского книжного
издательства, 1990

МАТЫРДАҒЫ ШТЫГАШЕВТЕР

Хачан-да шор чонның чардығы Мрас суғ пазындағы чыс тайғада аңнап-хустап чуртаптыр. Олар Кузнецк округының чоны тіп саналчаңнар. Аң-хус асхынах полибысханда, ол чонның хайзы Минсуғ округына кірчеткен Матыр аалзар көстір. Мында олар ас таарып паза мал тудып чуртапчатхан сағай чонының аразында постарының чуртастарын ондайлаптырлар.

Мрас суғ пазындағы шорлар Матырзар ХІХ чүс чыл наа ла пасталчатхан туста көстірлер. Оларның аразында Штыгашев Андрей теен кізі ипчізінең полтыр. Пу ирепчінің Матыр аалда төрт оол төріптір. Пастағы ікі оолғы кічігдөк үрептірлер. Ұзінчізін Матвей, очызын Иван тіп адаптырлар. Матвей Штыгашев сағай хызын, Евдокияны (фамилиязы пічіктерде чоғыл), алтыр. Матвей паза Евдокия ирепчінің алты оол паза үс хыс төріптір. Палаа пай, а чуртастары аар полған. Оолларының аттары: Дмитрий, Иосиф, Самсон, Семен, Иван паза Тарас. Хыстарын Мария, Ирина, Агриппина тіп адаптырлар. Ана іди Матыр аалда Штыгашевтер төлі пасталған.

1869 чылда аалда чабал ағырығ (холера) тарабысхан. Имчі чоғыл. Хамнар ағырығны имнеп полбинча. Чон хырылча. Штыгашевтернің улуғ семьязынаң пис кізі үреп парған, оларнаң хада — пабалары Матвей Андреевич. Улуғ семьяға аар чобағ түскен. Изен халған харындастар удур-төдір полисханнар. Дмитрий, пабазы изендөк, поэның семьязынаң алынча чуртаан. Че тунмаларына хабасчаң. Тарасты, кічіг тунмаларын, Иосиф поэның семьязына алып алған. Иргі чуртта Самсон паза Иван, ікі харындас, іцелерінең хада халғаннар. Харындастар өмелезіп чуртааннар.

Ол туста Матыр аалда, Самсоннаң пасха, пічік пілчеткен кізі чох полтыр. Ол, пабазы изендөк, Кузнецк округтағы Кузедеево аалдағы миссионерлер школазында үгреткен полған. Самсон тунмазын, Иванны, үгредерге күстенген. Іцезі ідөк чараттыр. 1877 чылда 15 августта 16 частығ Иван Кузедеевозар чол сығыбысхан. Чох-чоостың нимелері: ізепте 1 салковай 40 ахча, азых-түлүк пастағы аалларға читкенче ле, кип-азах пір чылға сыдир-сыдабас. Школаның устағчызы пабазының танызы В. И. Вербицкий полған. Василий Иванович Иванны поэның холына алған: азыраан, тонандырған, үгреткен.

Пір чыл пазынаң, 1878 чылда, В. И. Вербицкийнің сурынғанынаң Иван Штыгашевті Улала (сағамғы Горно-Алтайск) городтағы миссионерлер тимнепчеткен училищее кирибіскеннер. Иван анда пансионатта чуртаан. Хан үлгүзінің чон пазынчаң политиказын чуртасха кирип, миссионерлер обществозы чонны

худайға киртіндірерге күстенген. 1830 чылда Алтай чиріндегі Улалада Россияның миссионерлер обществозы төстелген. Андох пансионат паза училище азылған. Алтай чиріндегі орыс нимес улустың олғаннарын, тикке азырап, тонандырып, үгретченер. Аны тоосхан төл, абыс полып, худай үгредиине орыс нимес чонны үгретченер. Ана андаҕ училищее паза пансионатха Иван Штыгашевті алғаннар. Иванның талластырчаң ондай чох полған. Ол туста мындаҕ ондай чох-чоос кизее килистіре полған. Аның пөгіні полған: пірее нимее үгренип аларға. Соонаң ол поэдаа чоохтачаң: «Улалада наука пілізіне үгретпинчелер, көбізін худай киреене үгретчелер».

1881 чылда Иван Штыгашев Улаладаҕы училищені тоозыбысхан. Андох аны пастаҕы чыл үгренчеткен олғаннарның үгретчізі поларға артысханнар. Ол мында тигіриб кибірлерін пілібіскен, андаҕы хорда сарначаң, музыка инструменттерінең ойнирға үгренип алған, нота хығыраын піліп алған. Күстеніп үгренген, чахсы тоғынған. Че ибдегілерінең палғалыс тастабаан. Чайҕыда ибзер, Матырзар, кил парчан.

1882 чылда миссионерлер обществозының устаҕчылары Иван Штыгашевті паза пір кумандин К. Укунаковты Казань городтаҕы үгретчілер тимнечең институтха ызарға чарадыбысханнар. Институттың директоры улуг үгредігліг, пілістіг тюрколог Николай Иванович Ильминский пу оолларны иптіг удурлаан. Оларны мында ідөк миссионерлер обществозының күзінең азырааннар, тонандырғаннар, үгреткеннер. Мында үгренчеткенде, аның Алтайдан килген нанчызы Моисей Орочинков үреп парған. Иван аҕаа тың хомзынған.

Шор оол үгредіге көнігібіскен, сағыс-көгізі алғыбысхан. Ікінчі курсты тоозыбызып, 1884 чылда ол миссионерлер обществозының күзіне Москваз ар паза Киевсер экскурсияа чөрген. Москвада, ідөк Киевте ол иң саблыҕ музейлерде полған, тигіриб храмнарының, соборларының істі-тастын көрген. Общество пастыра анынаң өнетін хада чөрчең кизі сығарылған. Казаньнаң 9 августта сыххан кизі нандыра 7 сентябрьда ла айланған.

Экскурсиядан айланғанда, Иван Штыгашев наа сағыс-көгіснен үгренип паза тоғынып пастаан. Шор тілінең олғаннарға букварь тимнеен, религиядаңар пазылған кигаларны тілбестеен. Ол арада Иванға пазох пір аар чобаҕ түскен. Аҕаа Иосиф харындазы үреп парғанын искиргеннер. Ол тың сағысха түзібіскен. Аның ічезі 1881 чылда үреен, олох туста нигечезі, Иосифтің ипчізі, үреен. Ол оларның сөөгін көрбеен. Амды, тізен, харындазының тоозылғанын искір пиргеннер. Сағысха түзіп, ол поэының тілінең стих пазыбысхан. Мин аны хобырчам:

Кайран када туған карындажым,
Каднап парып, сені көрчем чох полтыр.
Сіің ачіңа кайдып шыдайнам?
Саа сағынып паарым кайлчар.
Росей чирінге парчадып,
Рунчаң ачығдаң пожыдым деп санам,
Че, каан кудайға чаран полып,
Чеек ачыға, пазох түштім:
Кайран арғыжым Моисейдең калып,
Карағым чажын төк чөрдім.
Парчанаң артых кечегі күнде
Паарым шыдабас маа ачығ урунды.
Чамаш туған Осиф карындажымнаң беде
Чат черінең чарылғаны уғылды.
Кайран карындажым пу чирде
Каднап парып чөрчем чок полтыр!
Калғанчы чыл четкелекте
Каіжін көріспеске чарылтыр.
Калак сенең, карындажым,
Кайдып ачыға шыдайын?
Чарык черде көрчең ползам
Чалбак сіің шыраң.
Чағдаң чімчак тіліңні
Чағын одырып ухчаң ползам.
Ағыл сағыстығ ачамні
Айланмас чирге парған деп уктым.
Кайран сіің сөгіңні көрерге
Қапчыгай нанарға санап чарым;
Росей черінең нанарға
Розал айдып манзрап чарым.
Аймахтың черін айландыра чөріп,
Абады тапча чок полтыр;
Эльдың черін эбре чөрүп,
Энеді тапча чох полтыр,
Қабыгар күнге урунганда,
Қарындашты тапча чох полтыр!
Че, ылғаб айды шыктазамда,
Чедіп алчам чок полтыр.

1885 чылда Казаньдағы үгретчілер тимнечең институтты тоозып, Иван Матвеевич Штыгашев чир-суунзар айланған. Пастап амғы Кемерово областьтағы Кондома аалда үгретчі полған. Андох ипчі алған, орыс кресен хызын. Соонаң аны Алтайдағы миссионерлер обществозы Матырдағы тигірибде

абыс поларға ысханнар. Олох туста ол үгретчі полчаң. Үгринген кизіні абыс идерге миссионерлер обществозының политиказы полған.

И. М. Штыгашев ирепчинің тоғыс пала төріптір. Оолларының аттары — Михаил, Иван, Петр паза Дмитрий. Хыстары — Антонина, Анастасия, Валентина, Зоя паза Мария. Ирепчі олғаннарын наука пілістеріне үгредерге күстентірлер. Хыстары, Мариядаң пасказы, прайзы үгретчі полтырлар. Улуғ оолғы Михаил Томдағы университетте үгрентір. Студенттернің революция чөрімінде аралазып, университеттең сығардырыбыстыр. Анаң ағас хадарчызы полибыстыр.

Петр Иванович Штыгашев прай чуртазын чон үгредиине салған. Ол, Таштыптағы 9 класстығ школаны тоозып, Томдағы хазна университетінде үгринген. Асхыс, Таштып, Ағбан пилтірі районнарда үгретчі полтыр. 1930—1941 чылларда Хакас автоном облазының чон үгреди пөлігінің инспекторы паза аның устағчызының орынчызы полип тоғынған. Аның аразында ол хакас школаларына пос тілінең төрт учебник тимнеп салған. Илбек Ада чаада араласхан, офицер полған. Махачы чааласхан үчүн, ағаа Совет правительствозының сыйыхтары пирілген. Чаа соонда ағаа Польшада чон үгредиин наа ондайнаң апарчаң реформа иртірерге киліскен. Чир-сууна айланғанда, Ағбан городтағы пастағы паза 12 номер школаларның директоры полған. Чон үгредиин тилідерінде улуғ хозым иткен үчүн, ағаа РСФСР-ның саблығ үгретчізі тіп ат пирілген.

Петр Иванович Коммунисттер партиязының члені полған, общественной чуртаста өткін араласхан. Аны Ағбандағы город Совединің депутадына тапханнар, үр чыллар ол чон үгредиинің городтағы профсоюз комитедінің кнезі полған, чон үгредиинің областьтағы профсоюз комитедінің членіне табылған. Семьяда даа чахсы паба полған. Аның ипчізі Мария Васильевна үгретчөк полған. Олар үс пала өскіргеннер. Ікі ооллары — инженерлер, хыстары — имчі.

Дмитрий Иванович Штыгашев, Иван Матвеевичтің очы оолғы, Москвада музыка училищезін тоосхан, Ағбандағы үгретчілер тимнеңең училищеде музыка үгретчізі полған. Мындох музыка кружогын апарған. Ол көп үгретчі полар олғаннарны музыка инструменттерінең ойнирға үгрет салған. Илбек Ада чаада, Брянск чирінде чаалазып, поэзының хысхахах чуртазын Чир-суубыс үчүн пир салған.

Мыннаң мындар чоох Тарас Матвеевичтің оолғы Петр Тарасович Штыгашевтенер алынча апарылар.

Кузьма Михайлович Патачаков

ЛЮДИ ЗЕМЛИ ХАКАССКОЙ

Краеведческое пособие

для учащихся

хакасских школ

На хакасском языке

Художник В. Н. Кызласов

Редактор В. В. Чезыбаева

Художественный редактор В. Н. Кызласов

Технический редактор Г. А. Чебочакова

Корректор П. К. Тахтобина

ИБ 1782

Сдано в набор 28.02.90. Подписано к печати 3.08.90. Формат 60х84 1/16. Бум. тип. № 2. Гарнитура лит. Высокая печать. Усл. печ. л. 8,37 Усл. кр.-отт. 13,0. Уч.-изд. л. 8,6. Тираж 3000 экз. Заказ № 1424. Цена 60 коп.

Хакаское отделение Красноярского книжного издательства,
662600, г. Абакан, ул. Щетинкина, 32.

Укрупненное полиграфпредприятие «Хакасия», 662600, г. Абакан, ул. Щетинкина, 32.

60 ахча.